

JADID MA'RIFATPARVARLARINING O'LKA IJTIMOYIY-MA'NAVIY HAYOTIDA TUTGAN O'RNI

Axmatov Shahzod Boymirza o'g'li

TDIU assistenti

Tel: +998971081661

Elboyev Farxod Xolmaxmat o'g'li

TDIU assistant o'qituvchisi

Tel: +998909539656

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada XIX asrning oxiri - XX asrning boshlarida O'rta Osiyoda shakllangan jadidchilik harakatining ijtimoiy-ma'naviy ahamiyati tahlil qilinadi. Jadid ma'rifatparvarlari tomonidan amalga oshirilgan ta'lim islohotlari, matbuot, adabiyot va teatr sohasidagi yangiliklar, shuningdek, ularning milliy o'zlikni anglash va jamiyatni modernizatsiyalash borasidagi sa'y-harakatlari o'rganiladi. Maqolada Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Munavvar qori Abdurashidxonov kabi jadid namoyandalarning faoliyati va g'oyalari tahlil qilinib, ularning o'lka ijtimoiy-ma'naviy hayotiga qo'shgan hissasi yoritiladi.

Kalit so'zlar: *jadidchilik, ma'rifatparvarlik, usuli jadid, milliy uyg'onish, maktab islohotlari, matbuot, teatr, Turkiston, milliy o'zlik, modernizatsiya.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется социально-духовное значение джадидского движения, сформировавшегося в Центральной Азии в конце XIX - начале XX веков. Рассматриваются образовательные реформы, осуществленные джадидистами-просветителями, нововведения в области печати, литературы и театра, а также их усилия по национальному самосознанию и модернизации общества. В статье анализируется деятельность и идеи таких представителей джадидизма, как Махмудходжа Бехбуди, Абдулла Авлони, Абдурауф Фитрат, Мунаввар кори Абдурашидханов, и освещается их вклад в социально-духовную жизнь региона.

Ключевые слова: *джадидизм, просветительство, новый метод, национальное пробуждение, реформы школ, печать, театр, Туркестан, национальная идентичность, модернизация.*

ABSTRACT

This article analyzes the socio-spiritual significance of the Jadid movement that formed in Central Asia in the late 19th and early 20th centuries. It examines the educational reforms implemented by Jadid enlighteners, innovations in the fields of

press, literature, and theater, as well as their efforts in national identity awareness and modernization of society. The article analyzes the activities and ideas of Jadid representatives such as Mahmudkhoja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Munavvar qori Abdurashidkhonov, and highlights their contribution to the socio-spiritual life of the region.

Keywords: *Jadidism, enlightenment, new method, national awakening, school reforms, press, theater, Turkestan, national identity, modernization.*

KIRISH

XIX asrning oxiri - XX asrning boshlarida Turkiston o'lkasida shakllangan jadidchilik harakati, mahalliy aholining ijtimoiy-ma'naviy hayotida tub burilish yasadi. Jadid ma'rifatparvarlari o'lkadagi ma'rifiy qashshoqlik, iqtisodiy qoloqlik va ijtimoiy adolatsizlikka qarshi kurashib, jamiyatni zamonaviy asosda isloh qilishga intildilar. Ular o'z faoliyatlari davomida ta'lim tizimini isloh qilish, matbuot va teatr kabi yangi madaniy institutlarni joriy qilish orqali milliy uyg'onish g'oyalarini targ'ib etdilar. Jadidchilik harakati o'zbek xalqining milliy o'zligini anglash, ma'naviy qadriyatlarini qayta kashf etish va zamonaviy bilimlarni egallash jarayonida muhim ahamiyat kasb etdi. Ushbu maqolada jadid ma'rifatparvarlarining o'lka ijtimoiy ma'naviy hayotida tutgan o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI.

Jadidchilik harakati Qrim tatarlari ma'rifatparvari Ismoil Gaspirali (Gasprinskiy, 1851-1914) tomonidan ishlab chiqilgan "usuli jadid" (yangi usul) ta'lim tizimidan boshlangan bo'lib, bu tizim an'anaviy maktab va madrasalardan farqli o'laroq, zamonaviy bilimlarni o'qitishga asoslangan edi. "Dilda, fikrda, ishda birlik" shiori ostida harakat qilgan Gaspirali 1883 yilda "Tarjumon" gazetasini nashr etib, turkiy xalqlarni birlashtirish va ma'rifatli qilish g'oyalarini targ'ib qildi. Uning g'oyalari tez orada butun turkiy xalqlar orasida, jumladan Turkistonda ham tarqaldi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Mahmudxo'ja Behbudiy O'rta Osiyodagi jadidchilik harakatining asoschisi va yetakchi namoyandasi hisoblanadi. U 1875 yilda Samarqand yaqinidagi Bahrin qishlog'ida tug'ilgan. Dastlab otasi Behbudxo'ja qozidan, keyin esa Samarqanddagi madrasalarda ta'lim olgan. 1899 yilda muftiy (islom huquqshunosi) lavozimiga tayinlangan. Behbudiy 1903-1904 yillarda Rossiya, Turkiya, Misr va boshqa mamlakatlarga sayohat qilib, musulmon dunyosidagi islohotchilik g'oyalari bilan yaqindan tanishdi. Vataniga qaytgach, Samarqandda ilk usuli jadid maktabini tashkil etdi va 1905 yildan boshlab darsliklar yarata boshladi. U 1913 yilda "Padarkush"

nomli ilk o'zbek drammasini yozib, milliy teatr san'atining rivojiga ham ulkan hissa qo'shdi. Behbudiy 1913-1915 yillarda "Oyina" jurnalini nashr etib, o'lka ma'naviy hayotida tub o'zgarishlarni amalga oshirishga harakat qildi. U o'z maqolalarida xalqni ma'rifatli bo'lishga, zamonaviy bilimlarni egallashga da'vat etdi. Behbudiy 1919 yilda Qarshi shahrida Buxoro amiri Olimxonning buyrug'i bilan qatl etildi.

Munavvar qori Abdurashidxonov 1878 yilda Toshkentning Shayhontohur mahallasida tug'ilgan. Dastlab otasi Abdurashidxon qoriga, keyin esa Toshkentdagi Yunus xon madrasasida ta'lim olgan. 1901 yilda Toshkentda ilk usuli jadid maktabini ochib, yangi ta'lim tizimini joriy qilishga harakat qildi. U "Adibi avval" (1909), "Adibi soniy" (1910) kabi darsliklar yaratib, yangi o'quv dasturlari ishlab chiqdi. Munavvar qori 1906 yilda "Xurshid", 1907 yilda "Shuhrat" gazetalarini tashkil etdi. Keyinchalik u "Sadoi Turkiston" (1914-1915) gazetasiga muharrirlik qildi. Bu nashrlar orqali u jamiyatdagi muammolarni ochib tashlab, ularni hal qilish yo'llarini ko'rsatishga harakat qildi. 1917 yildan keyin Munavvar qori Turkiston muxtoriyatini tashkil etishda faol ishtirok etdi va milliy hukumat tashkil etilgach, ma'orif vaziri lavozimida ishladi. Soviet hokimiyati davrida ham u ta'lim sohasida faoliyat yuritib, 1929 yilda "milliy istiqlolchi" sifatida qamoqqa olindi va 1931 yilda otib tashlandi.

Abdulla Avloniy 1878 yilda Toshkentning Mergancha mahallasida kambag'al hunarmand oilasida tug'ilgan. Dastlab eski maktabda, keyin esa Toshkentdagi madrasalarda ta'lim olgan. 1904 yilda Toshkentda "Usuli jadid" maktabini ochdi va o'quvchilar uchun "Birinchi muallim", "Ikkinchi muallim" kabi darsliklarni yaratdi. Avloniy 1907 yilda "Shuhrat" gazetasini tashkil etib, keyinchalik "Osiyo" (1908) gazetasiga ham asos soldi. U o'z maqolalarida xalqni ma'rifatli bo'lishga, zamonaviy bilimlarni egallashga da'vat etdi. 1913 yilda "Turon" nomli teatr truppasini tashkil etib, teatr san'atining rivojiga ham katta hissa qo'shdi. 1917 yildan keyin Avloniy Turkiston Muxtoriyatini qo'llab-quvvatladi. Soviet hokimiyati davrida u ta'lim sohasida ishladi va Toshkent pedagogika institutida o'qituvchi bo'lib ishladi. 1930 yillarda u "milliy istiqlolchi" sifatida qatag'on qilindi va 1934 yilda vafot etdi.

Abdurauf Fitrat 1886 yilda Buxoro shahrida ziyoli oilada tug'ilgan. Dastlab Buxorodagi Mir Arab madrasasida ta'lim olgan. 1909 yilda Fitrat o'qishni davom ettirish uchun Turkiyaga jo'nab ketdi va 1913 yilda vataniga qaytdi. Fitrat Turkiyada o'qish davomida "Yosh turklar" inqilobiy harakati g'oyalariidan ilhomlandi va vataniga qaytgach, Buxoroda islohotlar o'tkazish g'oyasini ilgari surdi. U "Buxoro amirligi va uning zamonaviy holati" (1911), "Munozara" (1911), "Hind sayyohi bayonoti" (1912) kabi asarlarida amirlik tuzumidagi illatlarni fosh etdi va jamiyatni isloh qilish g'oyalarini ilgari surdi. 1917 yildan keyin Fitrat Buxoro Xalq Sovet Respublikasida ta'lim vaziri lavozimida ishladi. Soviet hokimiyati davrida u adabiyot

va til sohasida tadqiqotlar olib bordi, o'zbek adabiyoti va tilshunosligining rivojiga katta hissa qo'shdi. 1937 yilda u "milliy istiqlolchi" sifatida qamoqqa olindi va 1938 yilda otib tashlandi.

Hamza Hakimzoda Niyoziy 1889 yilda Qo'qon shahrida tabib oilasida tug'ilgan. Dastlab otasidan, keyin esa Qo'qondagi madrasalarda ta'lim olgan. 1911 yilda u Namanganda ilk usuli jadid maktabini ochdi va o'quvchilar uchun "O'qish kitobi" (1914) kabi darsliklar yaratdi. Hamza jadidchilik g'oyalarini targ'ib qilish maqsadida "Zaharli hayot" (1916), "Boy ila xizmatchi" (1918) kabi dramalar yozdi. U o'z asarlarida jamiyatdagi adolatsizlikni, qoloqlikni tanqid qilib, ma'rifat va ilm-fan ahamiyatini ko'rsatib berdi. 1917 yildan keyin Hamza Soviet hokimiyatini qo'llab-quvvatladi va sovet maktablarida o'qituvchi bo'lib ishladi. U o'zbek sovet adabiyotining rivojiga katta hissa qo'shdi. 1929 yilda Hamza Shohimardonda "eski tuzum" tarafdorlari tomonidan o'ldirildi.

Abdulhamid Cho'lpon 1897 yilda Andijon shahrida savdogar oilasida tug'ilgan. Dastlab eski maktabda, keyin esa usuli jadid maktabida ta'lim olgan. U yoshligidanoq she'rlar yoza boshlagan va 1913 yilda uning ilk she'rlari matbuotda e'lon qilingan. Cho'lpon 1914 yildan boshlab "Sadoi Turkiston", "Sadoi Farg'ona" kabi gazetalarda maqolalar e'lon qildi. U o'z she'rlarida milliy ozodlik, ma'rifat va zamonaviy taraqqiyot g'oyalarini ilgari surdi. 1926 yilda u "Kecha va kunduz" romanini yozib, o'zbek adabiyotiga ulkan hissa qo'shdi. 1937 yilda Cho'lpon "milliy istiqlolchi" sifatida qamoqqa olindi va 1938 yilda otib tashlandi. Abdulla Qodiriy 1894 yilda Toshkentning Eski shahar qismida kambag'al dehqon oilasida tug'ilgan. Dastlab eski maktabda, keyin esa usuli jadid maktabida ta'lim olgan. 1913 yildan boshlab u matbuotda maqolalar e'lon qila boshladi. Qodiriy 1915 yilda "Juvonboz" drammasini yozib, milliy teatr san'atining rivojiga hissa qo'shdi. 1926 yilda u "O'tkan kunlar" romanini yozib, o'zbek adabiyotida ilk tarixiy roman janrini yaratdi. 1928 yilda esa "Mehrobdan chayon" romanini yozib, o'zbek adabiyotining rivojiga ulkan hissa qo'shdi. 1937 yilda Qodiriy "milliy istiqlolchi" sifatida qamoqqa olindi va 1938 yilda otib tashlandi. Jadid ma'rifatparvarlari faoliyatining eng muhim yo'nalishlaridan biri ta'lim tizimini isloh qilish edi. Ular an'anaviy maktab va madrasalardagi ta'lim tizimini tanqid qilib, "usuli jadid" maktablarini tashkil etishga kirishdilar. Bu maktablarda o'qish, yozish, hisob-kitob kabi asosiy fanlar bilan bir qatorda, tabiiy va ijtimoiy fanlar ham o'qitila boshlandi.

Mahmudxo'ja Behbudiy ta'lim sohasidagi islohotlarning nazariy asoslarini yaratib, "Kitobat ul-atfol" (1908), "Muxtasari tarixi islom" (1909) kabi darsliklar yaratdi. U maktab va madrasalarda dunyoviy fanlarni o'qitish, zamonaviy bilimlarni egallash zarurligini ta'kidlardi. Abdulla Avloniy ham ta'lim tizimini isloh qilishga

katta e'tibor qaratib, "Turkiy Guliston yoxud axloq" (1913) asarida ta'lim-tarbiya masalalariga alohida to'xtalgan. Unda u "Tarbiya biz uchun yo hayot, yo mamot, yo najot, yo halokat, yo saodat, yo falokat masalasidir" deb ta'kidlagan. Munavvar qori Abdurashidxonov ham ta'lim sohasiga katta hissa qo'shib, "Adibi avval" (1909), "Adibi soniy" (1910) kabi darsliklar yaratdi. U ta'limda milliy til va adabiyotga alohida e'tibor qaratish kerakligini uqtirardi. Jadid ma'rifatparvarlari ta'lim tizimini isloh qilish bilan birga, xotin-qizlar ta'limi masalasiga ham alohida e'tibor berdilar. Jumladan, Behbudiy va Avloniy qizlar uchun maxsus maktablar ochilishi kerakligini ta'kidlaganlar. Bu borada amaliy ishlar ham amalga oshirilib, 1914 yilda Toshkentda qizlar uchun ilk usuli jadid maktabi ochildi. Jadid ma'rifatparvarlari jamiyatni ma'rifatli qilishda matbuotning rolini yaxshi anglaganlar. Ular turli gazeta va jurnallar nashr etib, xalqni zamonaviy bilimlar va g'oyalar bilan tanishtirdilar. Mahmudxo'ja Behbudiy 1913-1915 yillarda "Oyina" jurnalini nashr etdi. Bu jurnal orqali u millat va vatan taraqqiyoti, ma'rifat va madaniyat, ta'lim va tarbiya masalalarini ko'tarib chiqdi. "Oyina"da nafaqat o'zbek tilida, balki tojik va rus tillarida ham maqolalar chop etildi. Munavvar qori Abdurashidxonov 1906 yilda "Xurshid", 1907 yilda "Shuhrat" gazetalarini tashkil etdi. Keyinchalik u "Sadoi Turkiston" (1914-1915) gazetasiga muharrirlik qildi. Bu nashrlar orqali u jamiyatdagi muammolarni ochib tashlab, ularni hal qilish yo'llarini ko'rsatishga harakat qildi. Abdulla Avloniy 1907 yilda "Shuhrat" gazetasini tashkil etib, keyinchalik "Osiyo" (1908) gazetasiga ham asos soldi. U o'z maqolalarida xalqni ma'rifatli bo'lishga, zamonaviy bilimlarni egallashga da'vat etdi. Abdurauf Fitrat ham matbuot sohasida faol ishtirok etib, "Buxoroi sharif" (1912) gazetasini tashkil etishda qatnashdi. U o'z maqolalari orqali Buxoro amirligidagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatni tanqid qilib, islohotlar zarurligini ta'kidladi. Jadid ma'rifatparvarlari adabiyot sohasida ham muhim o'zgarishlarni amalga oshirdilar. Ular an'anaviy adabiyotdan farqli o'laroq, xalqning turmush tarzini, jamiyatdagi muammolarni aks ettiruvchi realistlik asarlar yaratdilar. Jumladan, Mahmudxo'ja Behbudiy "Padarkush" (1913), Abdulla Qodiriy "Juvonboz" (1915), Hamza Hakimzoda Niyoziy "Zaharli hayot" (1916) kabi dramalar yozib, teatr san'atining rivojiga ham katta hissa qo'shdilar. Jadid ma'rifatparvarlari milliy o'zlikni anglash, milliy madaniyat va tarixni o'rganish, shu bilan birga jamiyatni modernizatsiyalash g'oyalarini ilgari surdilar. Ular bir tomondan milliy qadriyatlarni saqlab qolish, ikkinchi tomondan esa zamonaviy taraqqiyotga erishish mumkinligini ta'kidladilar. Mahmudxo'ja Behbudiy o'z asarlarida milliy o'zlikni anglash, til va madaniyatni saqlash g'oyalarini ilgari surgan. U "Bizni kemiruvchi illat" maqolasida jamiyatdagi ma'rifiy qashshoqlik, diniy mutaassiblik va iqtisodiy qoloqlikni tanqid qilgan. Abdurauf Fitrat ham milliy o'zlikni anglash va jamiyatni

modernizatsiyalash g'oyalarini qo'llab-quvvatlagan. U "Munozara" asarida Yevropa va Buxoro madaniyatini taqqoslab, Buxoroning qoloqligini ko'rsatgan va islohotlar zarurligini ta'kidlagan. Abdulla Avloniy "Turkiy Guliston yoxud axloq" asarida milliy o'zlikni anglash, axloqiy va ma'naviy kamolotga erishish g'oyalarini ilgari surgan. U "Har bir millatning dunyoda borligini ko'rsatadurg'on oyinai hayoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yo'qotmak millatning ruhini yo'qotmakdur" deb yozgan. Munavvar qori Abdurashidxonov ham milliy o'zlikni anglash va jamiyatni modernizatsiyalash g'oyalarini qo'llab-quvvatlagan. U "Sadoi Turkiston" gazetasidagi maqolalarida milliy til va madaniyatni saqlash, zamonaviy bilimlarni egallash zarurligini ta'kidlagan. Jadid ma'rifatparvarlarining aksariyati 1920-1930-yillarda sovet hokimiyati tomonidan "millatchi", "aksilinqilobchi", "xalq dushmani" degan ayblovlar bilan qatag'on qilindi. Mahmudxo'ja Behbudiy 1919 yilda Qarshida Buxoro amiri Olimxonning buyrug'i bilan qatl etildi. Munavvar qori Abdurashidxonov 1931 yilda, Abdurauf Fitrat, Abdulla Qodiriy, Abdulhamid Cho'lpon 1938 yilda otib tashlandi. Abdulla Avloniy ham qatag'ondan chetda qolmadi va 1934 yilda vafot etdi. Faqat Hamza Hakimzoda Niyoziy sovet hokimiyatini qo'llab-quvvatlagani uchun "o'zbek sovet adabiyotining asoschisi" deb e'tirof etildi, ammo u ham 1929 yilda "eski tuzum" tarafdorlari tomonidan o'ldirildi. Jadid ma'rifatparvarlarining qatag'on qilinishiga qaramay, ularning g'oyalari va merosi yo'qolib ketmadi. O'zbekiston mustaqillikka erishgach, ularning hayoti va faoliyati qayta o'rganila boshlandi, asarlari nashr etildi va xalqqa qaytarildi. Bugun Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Munavvar qori Abdurashidxonov, Abdulla Qodiriy, Abdulhamid Cho'lpon kabi jadid ma'rifatparvarlarining nomlari ko'chalar, maktablar, teatrlarga berilgan. Ularning hayoti va faoliyati to'g'risida filmlar, spektakllar yaratilgan.

XULOSA

XIX asrning oxiri - XX asrning boshlarida Turkiston o'lkasida faoliyat yuritgan jadid ma'rifatparvarlari o'lka ijtimoiy-ma'naviy hayotida tub burilish yasadilar. Ular ta'lim tizimini isloh qilish, matbuot va teatr kabi yangi madaniy institutlarni joriy qilish orqali milliy uyg'onish g'oyalarini targ'ib etdilar. Jadid ma'rifatparvarlari milliy o'zlikni anglash, milliy madaniyat va tarixni o'rganish, shu bilan birga jamiyatni modernizatsiyalash g'oyalarini ilgari surdilar. Jadid ma'rifatparvarlarining g'oyalari bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Ularning ta'lim-tarbiya, axloq-odob, milliy o'zlik, zamonaviy taraqqiyot haqidagi fikrlari hozirgi jamiyat uchun ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. Shu bois, jadid ma'rifatparvarlarining merosi va g'oyalarini o'rganish, ulardan bugungi kun uchun tegishli xulosalar chiqarish muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Alimova D., Rashidov U. Mahmudxo‘ja Behbudiy va uning tarixiy tafakkuri. – Toshkent: Ma’naviyat, 1999. – 136 b.
2. Qosimov B. Milliy uyg‘onish: ma’rifat, jasorat, fidoyilik. – Toshkent: Ma’naviyat, 2002. – 220 b.
3. Karimov N. XX asr o‘zbek adabiyoti taraqqiyotining o‘ziga xos xususiyatlari va milliy istiqlol mafkurasi. – Toshkent: Fan, 2003. – 280 b.
4. Dolimov U. Turkistonda jadid maktablari. – Toshkent: Universitet, 2006. – 148 b.
5. Abdullayev R. Milliy istiqlol g‘oyasi va o‘zbek adabiyoti. – Toshkent: Fan, 2008. – 204 b.
6. Rizayev Sh. Jadid dramasi. – Toshkent: Sharq, 1997. – 320 b.
7. Qosimov B., Yusupov Sh., Dolimov U., Rizayev Sh., Ahmedov S. Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti. – Toshkent: Ma’naviyat, 2004. – 460 b.